

УДК 94(477)

Микола Москалюк

З ІСТОРІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОБРОБНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ СИРОВИНОЮ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглядається проблема забезпечення обробних галузей промисловості сировиною у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. та низка інших питань досліджуваної проблематики.

Ключові слова: сировина, обробна промисловість, українські губернії, Російська імперія, друга половина ХІХ – початок ХХ ст.

Актуальність досліджуваної проблеми полягає у тому, що забезпечення обробної промисловості сировиною відіграє винятково важливу роль.

Мета статті полягає у тому, щоб показати механізм забезпечення промисловості сировиною.

Виходячи з цього, основним завданням є аналіз ринків постачання сировини та її роль у промисловому розвитку країни.

Об'єкт дослідження полягає у системі забезпечення обробної промисловості сировиною.

Предметом дослідження є джерела надходження сировини для галузей промисловості.

Досліджуваною проблематикою займалася низка дослідників, серед яких варто згадати В. Варгіра [1], К. Воблого [2–3], С. Городецького [5], В. Ландо [10], М. Новинського [12], М. Толпигіна [15–17], М. Цехановського [21–22] та інших.

Проте у цих дослідженнях аналізувалися лише окремі аспекти даної проблематики. Зокрема, кількість виготовленої продукції, асортимент, ринки збуту тощо.

Досліджувана тематика залишається актуальною на сучасному етапі її дослідження і є недостатньо вивченою.

На різних етапах розвитку по-різному вирішувалася проблема забезпечення промисловості сировиною. У період зародження і становлення промисловості, в умовах панування кріпосного права, сировиною забезпечували помістя, у яких функціонували підприємства. У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. сировина в одних промисловців була переважно власною, а в інших – купленою. Підприємства, працюючи на широкий ринок, користувалися переважно купованою сировиною та матеріалами, необхідними для виробництва.

"З перебудовою в економічному житті" країни, пов'язаною із відміною кріпосного права, коли поміщицькі господарства увійшли в глибоку кризу, почала зростати роль закупівельної сировини [18, арк. 3]. Її дефіцит загострився і в зв'язку з розвитком акціонерних підприємств, власники яких у багатьох випадках не володіли достатньою кількістю землі. До того ж, у 1872 р. обмежено права товариств на придбання у власність земель і лісів, що поставило багато заводів у залежність від сусідніх плантаторів і землевласників. У тих місцях, де по сусідству не виявилось великих плантаторів, товариства були вимушені законно і незаконно орендувати сусідні землі, створювати власні плантації. Проте це вплинуло на значні додаткові затрати: оренду, закупівлю і ремонт інвентаря, найм робітників, будівництво житлових приміщень тощо [18, арк. 4].

Результати виробництва знаходилися у безпосередній залежності від якості сировини. У зв'язку з цим особливу роль відігравала селекційна робота. У 60-х рр. ХІХ ст. станція з селекції насіння цукрового буряку з'явилася у маєтку Харитоненків. Пізніше такі станції були і на інших заводах. На початку 1890-х років в Україні нараховувалося уже близько 85 таких станцій [21, с. 67].

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. забезпечення цукробурякових заводів сировиною здійснювалося з декількох джерел. По-перше, із власних при заводських господарств; по-друге, за рахунок посівів підприємців, які сіяли буряки на власних або орендованих землях; по-третє, буряк постачали селянські господарства. У літературі та джерелах дореволюційної епохи постачальників буряку на заводи називали плантаторами, інколи так називали тільки підприємців, а селян – постачальників цукрового буряку, виділяли в окрему групу.

Остання обставина є однією з причин щодо статистичних розбіжностей у літературі та джерелах відносно площі і валових зборів цукрового буряку в досліджуваний період. Окрім того, на цифрові показники вплинула і статистика обліку посівів: одні враховували усі засіяні буряками площі, інші – тільки уцілілі перед копкою посіви. Це змусило нас провести відповідний аналіз джерел.

Дослідження показало, що систематичні дані про площу посівів цукрових буряків з'явилися з 1881–1882 рр. Вони публікувалися завдяки введенню акцизу з кожного пуда виробленого цукру, а

отже необхідністю мати дані про посіви буряку і його врожайність. Збір даних покладался на чиновників акцизного відомства, яких зобов'язували ведення статистики посівів, врожайності, цукристості продукції тощо. Однак це не були дані щодо загальних площ посівів. Систематизовані дані про посівні площі буряку з розподілом їх на заводські, плантаторські та селянські з'явилися тільки у 1904–1905 рр. Вони збиралися конторою Всеросійського товариства цукрозаводчиків, безпосередньо від заводських управлінь [4, с. 10–11].

Середній відсоток плантаторських посівів на Правобережній Україні становив 59,9 %, хоча у 1887 р. він знизився до 56,5 %, а у 1895 р. навіть до 33,3 %. Різке скорочення плантаторських посівів у середині 90-х років XIX ст. пов'язане з введенням цукрового нормування, коли підприємці відмовилися від уже законтракованого цукру, щоб не перевищувати кожному заводі норми виробництва цукру [16, с. 81–82].

Роль заводських, плантаторських і селянських посівів цукрового буряку в забезпеченні цукрової промисловості сировиною була різною. Цілком зрозуміло, що кожен цукровий завод прагнув отримати для переробки буряк своєчасно і при цьому якомога кращої якості. Цим побажанням відповідали власні призаводські посіви буряку. Тому цукрова промисловість у дореволюційний період тісно пов'язувалася зі значним приватновласницьким землеволодінням. Перші цукрові заводи взагалі були тільки поміщицькі. І пізніше, коли серед власників цукроварень з'явилися купці та інші підприємці, вони намагалися спільно із заводом мати достатнє призаводське господарство, здатне максимально забезпечити виробництво сировиною.

Прибутковість цукрової галузі притягувала усе нові й нові капітали, виробництво цукру невпинно зростало і цукровим заводам вже не вистачало сировини із власних призаводських господарств. Щороку зростала потреба у придбанні сировини поза межами власного господарства. Відволікати капітал від цукрового виробництва, у якому відбувався швидкий його обіг і забезпечувалися значні прибутки на купівлю земель для призаводських господарств, було не так вигідно, як купувати буряк у плантаторів.

З огляду на загострення аграрного питання у Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. і селянський рух, особливо у 1905–1907 рр., чимало цукрозаводчиків остерігалось набувати додаткову земельну власність. Тому все більше заводи практикували контрактацію плантаторського буряку, що займав в українських губерніях Російської імперії все більше значення у постачанні заводів сировиною.

На Правобережжі, де цукрова промисловість була більше розвинута, ніж на Лівобережжі і де плантаторські посіви з'явилися раніше і на початок XX ст. (1904 р.) охоплювали 56,7 % всіх посівів буряку, земельні ресурси для їх подальшого розширення вичерпалися і їх питома вага почала зменшуватися (з 56,3 % у 1904 р. до 51 % в 1912 р.).

Боротьба між заводчиками за плантаторський буряк змушувала їх вдаватися до укладання контрактів між собою, щоб по можливості уникнути конкуренції. Прикладом такої угоди був протокол наради учасників згоди з контрактації плантаторського буряку для потреб цукрових заводів, у якій прийняли участь спадкоємці фірми П. Харитоненка, товариства "Л. Є. Кеніга і спадкоємців", фірми братів В. Суханових і товариства Стрілківського цукрового заводу, що відбулася у Сумах 30 жовтня 1914 р.

Загальна площа цукрових плантацій, які збиралися законтрактувати, становила 14250 тис., яку поділили так: для заводів П. Харитоненка – 7500 тис. десятин (дес.), для заводів Л. Кеніга – 3500 тис. дес., для Низівського заводу братів Суханових – 3000 тис. дес. і для товариства Стрілківського цукрового заводу – 250 тис. дес. Контрактуючі фірми зобов'язувалися не законтрактовувати буряк за межами, визначених для кожного учасника району, дотримуватися встановлених на буряк цін тощо. З документу видно, що подібні контракти укладалися цими фірмами і в попередні роки [19, арк. 96–97 зв.].

Після революції 1905–1907 рр. зменшення питомої ваги поміщицького (дворянського) землеволодіння, як основної сировинної бази цукрової промисловості, відбувалося такими швидкими темпами, що за найближчих часів постало на порядок денний питання про зміну основних постачальників цукрової сировини для заводів. Упродовж 1861–1917 рр. дворянське землеволодіння на Полтавщині скоротилося на 58 %, на Харківщині – на 62 %, на Чернігівщині – на 63 %, а в Україні в цілому – на 47,5 %. Цей неухильний процес еволюції землеволодіння створював сприятливі умови для поширення селянських посівів буряків. Адже після вичерпання земельних ресурсів приватновласницьких великих поміщицьких маєтків постачальниками цукрових буряків могли бути тільки селянські господарства. Само собою зрозуміло, що питома вага селянського бурякосіяння повинна була бути вищою там, де густіша мережа цукрових заводів. Так, на Правобережжі, де цукрових заводів було втричі більше, ніж на Лівобережжі, питома вага селянських посівів у 1904 р. складала 14,5 %, а на Лівобережжі – 9,6 % [22, с. 157].

Таким чином, еволюція у постачанні цукрової промисловості сировиною відбувалася у такому напрямку: спочатку вирощування цукрового буряку і його переробка замикалися у межах одного й того ж великого при заводського господарства. На другому етапі відбувалося поступове скорочення питомої ваги заводського бурякосіяння і заміна його плантаціями буряку в окремих від заводу, але теж великих господарствах. І, нарешті, на третьому етапі, до постачання заводів цукровими буряками втручаються селянські господарства і питома вага селянських посівів невинно збільшується, витісняючи заводські і великоплантаторські посіви. Так, у 1904 р. на Лівобережжі структура бурякових посівів була такою: заводські – 61,6 %; плантаторські – 28,8 % і селянські – 9,6 %. Отже, питома вага заводських посівів була найбільшою, селянських – найменшою.

У 1914 р. ситуація була такою: заводські посіви складали 48,5 %, плантаторські – 23,1 %, селянські – 28,4 %. Питома вага селянських посівів за десять років зросла майже втричі, плантаторських посівів зменшилася на 1/5 частину, заводських посівів стало менше на 1/5. Цю прогресивну для селянського господарства еволюцію загальмувала Перша світова війна. Найбільше зросла упродовж 1904–1914 рр. питома вага селянських посівів буряку на Харківщині: з 8,3 % до 36,7 %, адже Харківська губернія була основним осередком цукрової промисловості на Лівобережжі. На другому місці була Чернігівщина (16 % у 1904 р. і 28,2 % у 1914 р.). На останньому місці – Полтавщина (1,6 % у 1904 р. і 9,2 % у 1914 р.). За темпами приросту селянських посівів буряку Полтавська губернія займала перше місце на Лівобережній губернії (збільшення у шість разів за десять років). І це явище цілком зрозуміле: у губернії, окрім Константиноградського повіту, переважали середні і дрібні поміщицькі маєтки, на земельні угіддя яких не могли розраховувати нові цукрові заводи, побудовані у 1904–1914 рр. [19, арк. 263]. Таким чином, ставка, з огляду на перспективу розвитку галузі, робилася на селянські посіви буряку.

Селянські посіви цукрових буряків між 1904 і 1914 рр. зростали абсолютно і відносно. Таке інтенсивне розширення площі селянських посівів пояснюється вигідністю і доступністю цієї культури. Чистий прибуток з десятини посіву цукрового буряку досягав на початку XX ст. 240 крб. з десятини, що вдвічі більше від зернових культур [3, с. 10].

Заводчики не залишали поза своєю увагою селянські посіви буряку. Вони намагалися взяти під свій контроль ці посіви шляхом широкого застосування системи авансів під майбутні посіви. Заводчикам це було вигідно з огляду на зростаючу конкуренцію між заводами за сировину; тиску великих постачальників буряку (плантаторів) у питанні оплати за буряк. Селяни виступали конкурентами великим постачальникам, знижували їх ціну і це було на користь цукрозаводчикам. Під час посіву заводууправління забезпечували селян насінням буряку, розплачувалися за зданий буряк не лише грошима, а й видавали жом та мелясу – дешеві та калорійні корми для селянської худоби. Так, у районах цукрових заводів з'явилося промислове селянське тваринництво – відгодівля худоби з відходів цукровиробництва. Все це теж стимулювало розширення селянських посівів буряку [11, с. 13].

Бурякосіяння, як інтенсивна форма сільськогосподарської культури, економічно було більше доступне тим селянським господарствам, котрі мали достатню кількість реманенту, оптимальні розміри земельної площі при умові повного використання праці власної родини [3, с. 10]. Але це зовсім не означає, як це категорично стверджувалося у радянській історіографії, що селянські посіви цукрових буряків до революції були переважно зосереджені у так званих "куркульських господарствах". Справа тут була дещо інша. Цукровий буряк приносив селянському господарству відчутний грошовий прибуток. Тому і в його вирощуванні були зацікавлені усі групи селян. Але це дуже трудомістка культура. Багатопосівним селянським господарствам у гарячу пору року не вистачало робочих рук для обробітки великих площ продукції. Поряд із цим, у малопосівних групах, були великі надлишки робочих рук. Тому питома вага технічних культур, зокрема і цукрових буряків, у посівних групах дрібніших господарств була вищою, ніж у посівних групах більших за розмірами господарств.

Аналіз структури польових посівів різних посівних груп селян виявив, що вирощування тієї або іншої сільськогосподарської культури у селянському господарстві визначався кількома чинниками. Передусім, ставилося завдання забезпечення натурально-споживчих потреб родини. Особливо помітний цей аспект у малопосівних господарствах. Лише після задоволення натуральних потреб, селяни звертали увагу на ринкові культури. Саме тому із найбільших селянських господарств натурально-споживчі культури не зникали, їх сіяли стільки, щоб задовольнити потреби сім'ї. У той же час аналіз показав, що трудомісткість вирощування певної культури серйозно впливала на кількість її посівів. Саме тому питома вага такої працезатратної культури, як цукровий буряк, при всіх інших рівних умовах, була вищою у посівах дрібних господарств, де були зайві робочі руки, ніж у краще забезпечених посівною площею дворів, де робочі руки здебільшого були замінені вирощуванням менш трудомістких зернових культур.

Незважаючи на очевидну вигідність селянського бурякосіяння для цукрової промисловості, на шляху його поширення було чимало перепон. Передусім, цукровий буряк не є продуктом довгого зберігання і безпосередньо з поля його потрібно відправляти на заводську переробку. Ця обставина зумовлювала значну залежність сівачів буряку від заводу. Так, аналіз угод про концентрацію буряку у селян показує, що угоди містили пункти лише про обов'язки селян і про права заводів. Обов'язки селян стосувалися дотримання розмірів плантацій, умов постачання буряку, способів його обробітку, правил здачі продукції, отримання і повернення авансів, високих відсотків за вчасно неповернені аванси [10, с. 22–23].

Для протистояння несправедливим умовам контрактації посівів буряку і здирництвом при прийманні коренів на завод, низькими заготівельними цінами на буряк, селянські господарства на початку ХХ ст. почали об'єднувати у збутові бурякові кооперативи [11, с. 251].

Одночасно земська агрономічна мережа, що накопичила на початок ХХ ст. значний досвід і мала відповідні матеріальні ресурси, прийшла до висновку, що для успішного проведення агрономічної реформи селянським господарствам необхідно опиратися не на окремі селянські господарства, а на широку мережу кооперативів. Тільки через кооперацію можна було успішно запроваджувати у життя агрокультурні заводи, зокрема і в бурякосіянні [3, с. 9].

Ініціативу у справі кооперування поставки селянського буряку на цукрові заводи взяла у свої руки кредитна кооперація. Бурякосіючі кооперативи об'єднували, зазвичай, становили невелику кількість селянських господарств, у середньому 15–20 дворів в одному кооперативі. Зрозуміло, що таке об'єднання мало незначну площу (пересічно 30–40 дес. посіву на кооператив) [3, с. 9]. В Україні бурякова кооперація робила тільки перші кроки, її економічне значення було ще доволі слабке.

Важливим показником рівня культури бурякосіючого господарства була врожайність цукристих. Більш-менш достовірні дані про врожаї та кількість зібраного цукрового буряку у країні є тільки з 1881–1882 рр. Це дані акцизного відомства [17, с. 67]. Проте лише з 1904–1905 рр. існують систематичні відомості про заводські, плантаторські та селянські врожаї. У дореволюційній агрономічній науці вважалося, що урожай буряків у 750 пудів з десятини був поганим, 1200 – середнім, а 2750 – добрим [2, с. 98].

Урожай цукрового буряку в Російській імперії, порівняно з врожаєм у країнах Західної Європи, був значно нижчим. Так, пересічно упродовж 1881–1912 рр. урожай у Російській імперії коливався у межах 789–1310 пудів з дес. (пересічно 973 пуди), тоді як у західноєвропейських країнах він становив понад 2000 пудів. У передових господарствах Лівобережжя, таких як Тростянецький маєток Л. Кеніга, що в Охтирському повіті Харківської губернії, середньорічний врожай упродовж 1867–1910 рр. складав 1416 пудів з дес., а в Гутянському маєтку Л. Кеніга, що у Богодухівському повіті на Харківщині – 1283 пуди [15, с. 3]. На Лівобережжі пересічна врожайність заводських і плантаторських буряків упродовж 1904–1909 рр. складала 1121 пудів з дес., а упродовж 1910–1914 рр. – 1180 пудів, тобто була вищою, ніж у цілому в країні і, зокрема, вищою, ніж на Правобережжі.

Що стосується селян, то у них, як і в цілому в Україні, врожайність цукристих була значно нижчою, ніж у при заводських і плантаторських господарствах. Проте спостерігалася прогресивна тенденція: якщо у 1904–1909 рр. врожайність буряку у селянських господарствах була меншою, ніж у при заводських і плантаторських на 27 %, то у 1910–1914 рр. вже меншою на 25 % [10, с. 21–22]. Селяни поступово поліпшували агрокультуру своїх посівів, що позитивно вплинуло на врожайність. Низький рівень культури цукробурякового господарства зумовив повну залежність врожайності буряку від стихійних сил природи.

Наступний важливий показник, що впливав на вихід цукру з буряку – це його якість та цукристість. Як зазначав один із провідних спеціалістів у галузі цукрової промисловості на початку ХХ ст., професор Харківського технологічного інституту М. Зуєв, "найголовніша умова, яка забезпечує успіх будь-якого виробництва, полягає у тому, щоб сировина, яка поступала на завод для переробки, була якомога кращої якості і коштувала порівняно дешево, так як від цього залежить якість кінцевого продукту і менша його собівартість" [8, с. 8].

При переробці буряку з високою цукристістю, вихід цукру міг збільшуватися майже на третину при однакових матеріальних затратах, що і спонукало промисловців переглядати систему прийняття від плантаторів сировини. У 70-х рр. XIX ст. застосовується на практиці оплата не тільки за вагу, але і за якісний склад. За вихід кожного додаткового фунту цукру плантаторам додавалося по 3 коп. [22, с. 96].

Стан цукрового виробництва значною мірою характеризується виходом цукру, вираженого у відсотках від ваги цукру до буряку. До революції 1917 р. було прийнято ділити вирощений буряк за його цукристістю на три сорти: 1) бідний на цукор буряк (до 12 %); 2) середній (12–15 % цукру в корені); 3) високоцукристий буряк (понад 15 %) [22, с. 22].

На початку ХХ ст. у зразкових господарствах Л. Кеніга у Тростянецькому маєтку Охтирського повіту на Харківщині бували роки, коли буряк пересічно містив до 20 % цукру. Для порівняння, кращі західноєвропейські сорти Вільторена або Кнауера давали буряк з цукристістю 20–24 % [13, с. 14].

Динаміка цукристості буряку упродовж 1894–1913 рр. показує, що поруч із загальним зростанням цукробурякового господарства поліпшувалась якість вирощеного буряку. Так, у 1894–1895 рр. цукристість буряків на Лівобережній Україні становила 9,2 %. Це означало низьку якість вирощених коренів. За наступні майже двадцять років цукристість буряків поступово зростала і досягла у 1911–1912 рр. 14,9 %, тобто це вже були буряки середньої якості. Це був найкращий показник у порівнянні з іншими бурякосіючими регіонами Російської імперії. Для порівняння, цукристість буряку в 1912 р. становила: у Німеччині – 14,6 %, Австро-Угорщині – 13,4 %, Франції – 13 % [9, с. 63]. За якістю вирощених буряків Україна не поступалася західноєвропейським країнам, а в останні роки перед Першою світовою війною навіть почала випереджувати їх.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. вітчизняна агрономічна наука плідно працювала над поліпшенням якості і збільшенням врожайності цукрового буряку. Також важливе значення для культури буряку відіграють клімат і ґрунт. Проте не менше значення мають обробіток, раціонально вибрана сівозміна, добрива, сортове насіння, ретельна боротьба з сільськогосподарськими шкідниками. Раціональним поєднанням цих чинників можна досягнути великих врожаїв і цукристості буряку [7, с. 7]. Тому у 1900 р. Всеросійське товариство цукрозаводчиків заснувало на свої кошти мережу дослідних полів та селекційних станцій для всебічного вивчення питань культури цукрового буряку. У 1911 р. при цукро заводах діяло понад 20 таких науково-дослідних закладів [22, с. 21; 45].

Так, на Офросимівському дослідному полі Всеросійського товариства цукрозаводчиків були на початку ХХ ст. проведено експеримент, які мали за мету дослідити вплив на врожай буряку органічних добрив (гною). Дослідники довели, що врожай швидко підвищувався під впливом угноєння. Ці дані свідчили про те, що лише регулярне внесення гною може вдвічі підвищити врожайність. Цю обставину при вирощуванні буряку добре засвоїли кращі бурякосіючі господарства на Лівобережжі [20, арк. 64–65].

Важливе значення для культури цукрового буряку мала раціонально вибрана сівозміна. Наскільки беззмінний посів виснажував ґрунт, видно із результатів дослідів Сумської сільськогосподарської станції. У 1913 р. урожай цукрових буряків становив 1580 пудів з дес., у 1914 р. – 890 пудів. Тому під буряк відводили 1/4 – 1/5 від усієї ріллі у господарстві [7, с. 17].

Класичною сівозміною у бурякосіючих господарствах Лівобережної України була чотирипільна: угноєний пар, озимина, цукровий буряк, ярина. Таку сівозміну на початку ХХ ст. мали багато бурякосіючих господарств. Друга форма сівозміни, що теж практикувалася на Лівобережжі – п'ятипільна: пар, озимина, цукровий буряк, ярина, бобові культури. У маєтках К. Терещенка на Лівобережній Україні зустрічалася п'ятипільна сівозміна: угноєний пар, озимина, пар, угноєний в міру потреби дефекаційним багном, цукровий буряк, ярина [21, с. 58, 60].

Інколи на Лівобережній Україні траплялася семипільна сівозміна: пар, озимина, буряк, ярина, пар, буряк, ярина. Ця сівозміна більш вигідна, ніж чотирипільна, або п'ятипільна, оскільки мала два бурякових клини і відповідно більшу площу (при чотирипільлі – 25 % ріллі, при п'ятипільлі – 20 % ріллі, а при семипільлі – 28,6 % ріллі) [22, с. 79].

Багато хто з підприємливих господарів, з метою збільшення зборів буряку, проводили досліді щодо збільшення бурякового клину до 1/3, 2/5 і навіть 1/2 поля [1, с. 70]. Одночасно з поліпшенням обробітку цукрового буряку, що мало за мету підняти його врожайність, відбувалася робота з покращення самої культури цієї рослини, збільшення цукристості та технічної якості.

Поліпшення якості буряку було досягнуто наступними шляхами. Передусім заводчики почали приймати буряк від тих плантаторів, котрі погоджувалися сіяти буряк у полі, а не на городах та конопляниках, де хоч врожаї були вищі, але цукристість значно менша. Пізніше почали ставити плантаторам умови: засівати законтраковані поля тільки насінням, яке постачав завод – споживач законтракованого буряку. Так усувався малоцукристий буряк від несортованого, некондиційного насіння, вирощеного самотужки плантаторами. Одночасно заводи ввели надбавку в ціні за буряк вищої якості.

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. плідно працював над проблемою поліпшення якості буряку професор Харківського технологічного інституту О. Зайкевич, агрономи М. Остромецький, Р. Нейкен, О. Вальков, насіннева фірма "Бушинський і Лонжинський", директор Гутянського маєтку Л. Кеніг у Богодухівському повіті Харківської губернії, вихованець Харківського університету Г. Карлсон та інші спеціалісти сільського господарства [17, с. 8]. Плідну роботу з поліпшення культури буряку, піднесення врожайності, збільшення цукристості коренів обірвала Перша світова війна, пізніше революція і громадянська війна.

Динаміка валового збору цукрового буряку упродовж 1895–1912 рр. показує, що валовий збір продукції в Україні зріс з 338619 тис. пудів до 825538 тис. пудів, або в 1,8 рази. На Лівобережжі у 1911–1912 рр. зібрано 24,5 % валових зборів буряку в Україні. У свою чергу валовий збір цієї продукції в українських губерніях у 1911–1912 рр. становив майже 76 % цих зборів у Російській імперії [22, с. 97].

Серед лівобережних губерній найбільші валові збори буряку припадали на Харківську губернію (44781 тис. пудів у 1895–1896 рр. і 85238 тис. у 1911–1912 рр.). Це складало 55,7 % від зборів лівобережних губерній. Друге місце займала Чернігівщина, де у 1911–1912 рр. зібрали 22,8 %, третє – Полтавщина – 21,5 %. Саме на Полтавщині впродовж 1895–1912 рр. спостерігалася найінтенсивніша динаміка росту валових зборів буряків, що зросла у 13,7 рази. І перспективи для збільшення валових зборів цукристих коренів у цій губернії були вигідними [22, с. 96].

Сировинна база цукрової промисловості в цілому забезпечувала потреби заводів у буряках, невпинно зростала питома вага селянських посівів продукції, зародилася селянська бурякосіюча кооперація. Повільно, але неухильно зростала врожайність цукрових коренів, поліпшувалася якість. Лівобережжя на початку ХХ ст. ще далеко не вичерпало своїх можливостей у плані розширення матеріально-технічної бази цукрової галузі і швидко наздоганяло Правобережжя за цими показниками.

Забезпечувалися також сировиною підприємства винокурної промисловості. Для виробництва горілки, що займала важливе місце у розвитку обробної промисловості, використовувалася значна кількість борошна, згодом – картоплі та патоки. Про це, зокрема, свідчить така динаміка: у 1862–1863 рр. гуральні України переробили 21350 тис. пудів борошна, 501 тис. пудів солоду, 750 тис. пудів картоплі; у 1883–1884 рр. – 15318 тис. пудів борошна, 2499 тис. пудів картоплі і 4087 тис. пудів патоки. За сезон 1899–1900 рр. тут було перекурено 4894 тис. пудів різного хліба, 22631 тис. пудів картоплі і 3061 тис. пудів патоки [6, с. 38]. Підприємці, переробляючи хліб і картоплю на горілку, одержували значні прибутки. Особливо це вигідно їм було робити під час зниження цін на хліб і картоплю. Таким чином, гуральництво було важливим ринком збуту для сільськогосподарської продукції.

Слід зазначити, що на відміну від інших регіонів імперії, у яких чотириразове зростання виробництва горілки спиралося на використання картоплі, площі, відведені під культуру на Правобережній Україні, збільшилися ненабагато. Так, упродовж 1891–1900 рр. у трьох губерніях Правобережної України картопля займала лише вдвічі більшу площу порівняно з попередньою, сягнувши з 64200 до 130 тис. дес.

На початку ХХ ст. серед сирих матеріалів, що поступали на винокурні Волині, перше місце відводилося картоплі, яка займала у середньому 84,5 % загальної їхньої кількості. Використання картоплі постійно збільшувалося. Хлібні запаси становили в губернії 8,1 %, причому жито, як сировина для винокуріння, поступово втрачало своє значення. Патока становила 7,4 % сировини [12, с. 8–9].

Стосовно збіжжя, як сировини для винокуріння, то воно використовувалося для цієї промисловості в Подільській губернії у малій кількості. Лише пшениця (кукурудза) звертає на себе увагу більш-менш помітними розмірами її переробки на спирт у подільських повітах (від 35 тис. пудів в Ушицькому повіті до 76 тис. пудів у Балтському). Відносний попит на кукурудзу для винокуріння був найбільшим в Ушицькому (від 5 % щорічного збору кукурудзи в повіті) та Могилівському повіті (4,5 % загального збору), а в інших повітах значно менший (близько 2 % щорічного урожаю).

Крім кукурудзи для винокуріння на Поділлі використовували ячмінь, що переважно йшов на виготовлення солоду (5475 пудів). Якщо до усієї кількості ячменю, що його використовувало винокуріння, додати ту кількість, що її використовувало броварництво (2415 пудів), то одержимо досить значну кількість (приблизно 800 тис. пудів) ячменю, що споживала сільськогосподарська промисловість.

Проте, якщо взяти до уваги всю кількість губерньського збору ячменю (у 1912 р. 15,5 млн пудів), то припустивши, що для зеленого солоду використовується ячмінь, одержимо для ячменю відносно незначну кількість (5 %) споживання його сільськогосподарською промисловістю. Деяка кількість ячменю йшла на крупорушки для виготовлення перлових та ячмінних круп, а тому й загальна кількість переробленого в сільськогосподарській промисловості ячмінного зерна мала б збільшуватися, однак не на багато, позаяк загальна продукція крупорушок була незначною на Поділлі і становила всього 13 % вартості виробів борошномельної промисловості [5, с. 53].

Винокурні переробляли на горілку значну кількість хліба. На один двопудовий казан за добу використовували від 8 до 10 пудів борошна, а упродовж року щонайменше – 2920 пудів. Переважно на купованій сировині працювали винокурні тієї частини поміщиків, які виробляли горілку на продаж [14, с. 70–71].

Сировина для підприємств борошномельної та тютюнової промисловості була як власного виробництва, так і купувалася підприємцями на близьких та віддалених ринках. Зокрема, для виробництва борошномельної продукції сировина надходила із власних плантацій підприємців, де вирощувалися різні сорти зернової продукції. Сировина для тютюнової промисловості вирощувалася у межах фабрик та селянами, а також купувалася на близьких і віддалених ярмарках та базарах або безпосередньо у поміщиків та селян.

Отже, сировина для виробництва промислової продукції відігравала важливу роль у розвитку обробної промисловості України у зазначений період, позаяк без неї неможливий випуск продукції цих галузей виробництва. У пореформений період важливою проблемою для галузей обробної промисловості залишалося забезпечення сировиною. Різні прошарки населення, які володіли та орендували землю, постачали на підприємства на різних умовах сировину.

Укладені контракти були гарантією виконання усіх пунктів умов контрагентами, хоча підприємці в окремі виробничі сезони відмовлялися приймати сировину. За допомогою контрактів плантатори і селяни поступово потрапляли у васальну залежність від підприємців, між якими розгорталася конкурентна боротьба за збільшення своїх прибутків.

Збут сировини на промислову переробку на конкурсних умовах покращив її якість і сприяв зростанню виробництва підприємств обробної промисловості та розповсюдженню селекційної роботи спеціалістів.

Список використаних джерел

1. Варгин В. Н. Удобрение / В. Н. Варгин. – СПб., 1897. – 100 с.
2. Воблий К. Г. Нариси з історії російсько-української цукрової промисловості: в 3 т. / К. Г. Воблий. – К.: Всеукраїнська Академія наук, 1930. – Т. 2. – 245 с.
3. Воблий К. Г. О роли кооперации в деле восстановления свеклосахарной промышленности / К. Г. Воблий // Вісник цукрової промисловості. – 1921. – № 10–12. – С. 5–29.
4. Волохов Л. Ф. Сахарная промышленность России в цифрах / Л. Ф. Волохов. – К., 1913. – 197 с.
5. Городецкий С. Сільське господарство Поділля перед світовою війною / С. Городецкий. – Вінниця, 1929. – 210 с.
6. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. / І. О. Гуржій. – К.: Наукова думка, 1968. – 192 с.
7. Зуев М. Д. Энциклопедия свеклосахарного производства / М. Д. Зуев. – К., 1924. – Т. 1. – 311 с.
8. Зуев М. Д. Сахар и его производство / М. Д. Зуев. – Харьков, 1923. – 271 с.
9. Корхов А. П. Тростниковый и свекловичный сахар в мировом производстве и перспективы развития сахарной промышленности Украины-Великороссии / А. П. Корхов. – Сумы, 1921. – 412 с.
10. Ландо В. М. Крестьянские плантации в свеклосахарном хозяйстве Украины / В. М. Ландо // Вісник цукрової промисловості. – 1920. – № 1. – С. 20–62.
11. Марголин Д. М. Культура сахарной свеклы у крестьян / Д. М. Марголин // Записки по свеклосахарной промышленности Киевского отделения императорского русского технического общества. – 1913. – Т. 43. – С. 248–268.
12. Новинский М. Г. Винокурная промышленность Волынской губернии (оттиск из трудов Киевского агрономического общества) / М. Г. Новинский. – К.: Товарищество "Печатная С. П. Яковлева", 1913. – 12 с.
13. Очерки и материалы по истории рабочего вопроса в сахарной промышленности. – 1922. – Вып. 1. – С. 37–49.
14. Пономарьов О. М. Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст. / Пономарьов О. М. – Львів: В-во Львівського університету, 1971. – 184 с.
15. Толпыгин М. А. Обзор сахарной промышленности в России за истекшее производство сахароварения 1912–1913 года и частично за текущее производство 1913–1914 года / М. А. Толпыгин. – К., 1914. – 273 с.
16. Толпыгин М. А. Ответы на все вопросы, предложенные императорским русским техническим обществом относительно сахарной промышленности для съезда членов императорского русского технического общества в 1896 году / М. А. Толпыгин. – К., 1896. – 268 с.
17. Толпыгин М. А. Сахарная промышленность от основания ее до настоящего времени / М. А. Толпыгин. – К., 1898. – 237 с.
18. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАУК), ф. 442, оп. 55, спр. 446, 77 арк.
19. ЦДАУК, ф. 575, оп. 1, спр. 183, 276 арк.
20. ЦДАУК, ф. 2090, оп. 1, спр. 106, 149 арк.
21. Цехановский М. Ю. О современном положении русской сахарной промышленности / М. Ю. Цехановский. – К., 1909. – 323 с.
22. Цехановский М. Ю. Русская свеклосахарная промышленность в ее прошлом и настоящем / М. Ю. Цехановский. – СПб., 1911. – 281 с.

Николай Москалюк

ИЗ ИСТОРИИ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ОБРАБАТЫВАЮЩЕЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ СЫРЬЕМ В УКРАИНСКИХ ГУБЕРНИЯХ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX В.

В статье рассматривается проблема обеспечения обрабатывающих отраслей промышленности сырьем во второй половине XIX – начале XX вв. и ряд других вопросов исследуемой проблематики.

Ключевые слова: сырье, обрабатывающая промышленность, украинские губернии, Российская империя, вторая половина XIX – начало XX вв.

Mykola Moskalyuk

FROM HISTORY OF PROVIDING OF FINISHING INDUSTRY RAW MATERIAL IN UKRAINIAN PROVINCES OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE SECOND HALF OF XIX – AT THE BEGINNING OF XX CENTURY

The article deals with the problem of raw material processing industries in the second half of XIX – at the beginning of XX century and other issues explored issue.

Key words: raw materials, manufacturing, Ukrainian province, Russian Empire, the second half of the nineteenth – early twentieth century.

УДК 94(477)

Віктор Савенко

ЗАСНУВАННЯ ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ У 1873 Р.: ЙОГО СТРУКТУРА І ЗАВДАННЯ

У статті досліджено передумови і обставини заснування Товариства ім. Т. Шевченка в контексті суспільно-політичної ситуації як в Східній Галичині, так і Наддніпрянській Україні третьої чверті XIX ст. Доведено, що новостворене Товариство носило загальноукраїнський характер, що й знайшло своє відображення у структурі та завданнях.

Ключові слова: Товариство ім. Т. Шевченка, українська інтелігенція, Наддніпрянська Україна, Східна Галичина, національно-культурне відродження.

Національно-культурне відродження українського народу останньої третини XIX ст. відбувалося у надзвичайно складних умовах, які склались на той час, Російський царизм, з одного боку, та австро-угорський уряд і польська шляхта з іншого боку, проводили цілеспрямовану шовіністичну політику, скеровану на національне знищення та повну асиміляцію українців. Проте прогресивні кола української інтелігенції під впливом "весни народів" 1848 р. проймались відповідальністю за долю народу і його культуру. Принципового значення вони надавали поширенню української мови в усіх її сферах, національної науки та її виходу на світову арену, розвитку літературної та наукової мови до рівня розвинутих європейських націй. Саме з цією метою і засновано у Львові в 1873 р. Товариство ім. Т. Шевченка.

Об'єктом дослідження є суспільно-політичні процеси, що відбувалися в Східній Галичині у останньої третини XIX ст., скеровані на українське національне відродження.

Предмет дослідження – особливості заснування Товариства ім. Т. Шевченка, його структури і завдань.

Метою дослідження є аналіз особливостей заснування Товариства ім. Т. Шевченка, структури, завдань, впливу на українське національно-культурне відродження в третій чверті XIX ст.

Завдання статті ґрунтуються на аналізі механізму організації Товариства ім. Т. Шевченка з метою формуванню національної свідомості українців.

Аналіз історіографії свідчить про те, що досліджувана нами проблема не достатньо висвітлена в сучасній українській історіографії. Серед праць на цю тему слід відзначити дослідження О. Барвінського "Про заснування і дотеперішній розвиток товариства ім. Шевченка" [1], Р. Кучера "Наукове товариство ім. Т. Шевченка. Два ювілеї" [2], М. Грушевського "Дотеперішній розвій Наукового Товариства ім. Шевченка" [3], В. Кубійовича "Нарис історії Наукового товариства ім. Шевченка" (1873–1944) [5].

О. Барвінський вказує на такі передумови, що призвели до заснування Товариства: "Поява живішого літературного руху 60-х років на Україні не могла остати без впливу на літературні і соціальні змагання українсько-руського народу в Галичині. Осередком літературного руху в Галичині стали часописи "Вечерниці", "Мета", "Нива", "Правда". Звідси розходилися сонячні проміння, що розбуджували поміж нашою суспільністю національну свідомість. Поміж свідомою національності інтелігенцією почулась потреба заснування товариства для просвіти селян і міщан, а також для видавання літературних і научних творів та шкільних книжок гімназійних в руській мові. Так постало в 1868 р. товариство "Просвіта". Однак незабаром показалося, що просвіта селян та міщан сама про себе вже чималу вкладає задачу і тому видавництва літературні і научні належало би положити іншому товариству, котре би дбало про розвиток нашої мови, літератури і науки в рідній мові. З кінцем 1873 року постало у Львові товариство імені Шевченка..." [1, с. 209].